

Wydawca:

Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania
„Vistula - Terra Culmensis
– Rozwój przez Tradycję”
z siedzibą w Stolnie 112, 86-212 Stolno
tel. +48 056 677 09 07, www.lgdvistula.org
e-mail: sekretariat@lgdvistula.org

Przewodnik, sfinansowany z publicznych
środków krajowych i wspólnotowych.

Folder wydany w ramach projektu realizowanego
w zakresie działania
„Pilotażowy Program Leader+” - Schemat II

Nakład: 1000 egzemplarzy
Stolno 2008

Projekt i przygotowanie do druku:

RED apple
Agencja Reklamowa

Gdynia
tel. + 48 660 203 468
e-mail: biuro@red-apple.pl
www.red-apple.pl

OD STAROGRODU DO WIELKIEGO WELCZA

ISBN: 978-83-926075-8-8

SZLAKIEM
GOTYCKICH
ŚWIĄTYŃ

WSTEP

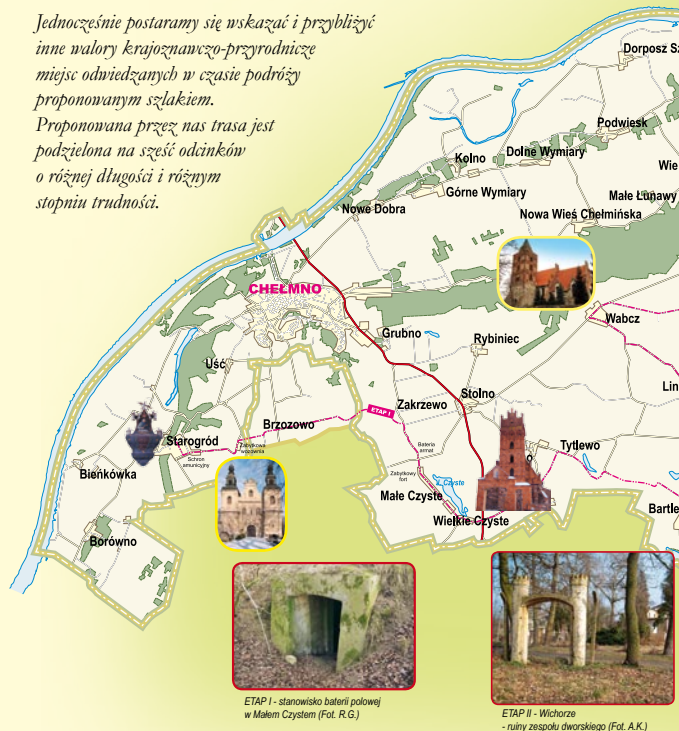
„Szlakiem gotyckich świątyń”

Od Starogrodu do Wielkiego Węłcza

Każda epoka historyczna pozostawia szereg materialnych „śladów” działalności naszych przodków. Z jednych możemy być bardzo dumni, z innych nieco mniej. W przedstawionej publikacji spróbujemy ująć się tropem tych pozostałości z tzw. sfery „sacrum”, o których to pierwszy zapis w metryce datowany jest na okres Średniowiecza. Podróż ową odbyjemy przez obecne terytorium czterech gmin: Chełmna, Stolina, Lisewa, Grudziądzka, wchodzących w skład LGD. Warto podkreślić, że wymieniony obszar prawie w całości należy do historycznego regionu zwanego Ziemią Chełmińską. To właśnie na tym terytorium, którego granice wyznaczały wody trzech rzek Wisły, Drwicy i Osy, w XIII i XIV wieku powstała sieć wiejskich murowanych kościołów parafialnych. Większość z nich w mniej lub bardziej zmienionej formie możemy podziwiać po dziś dzień. Jak podkreśla wielu historyków sztuki właśnie ta grupa jednonawowych świątyń wiejskich jest przykładem najbardziej masowej działalności budowlanej w tym okresie.

Sama „gotykość” świątyni stanowi tutaj tylko punkt wyjścia dla przebiegu koncepcji szlaku, nie mniej ważne będą także owe zmienione formy oraz zabytki okresów późniejszych, znajdujące się w omawianych obiektach, a także w bezpośrednim ich otoczeniu.

Jednocześnie postaramy się wskazać i przybliżyć inne walory krajoznawczo-przyrodnicze miejsc odwiedzanych w czasie podróży proponowanym szlakiem. Proponowana przez nas trasa jest podzielona na sześć odcinków o różnej długości i różnym stopniu trudności.

Słowniczek stosowanych terminów:

Blenda	plytka wnęka w murze, w formie arkady lub okna
Epitafium	ozdobna płyta ku czci zmarłego
Feretron	przenośny posąg lub obustronny obraz religijny noszony podczas procesji
Fryz	poziomy pas dekoracyjny
Krenelaż	zwieńczenie średniowiecznych murów lub też element dekoracyjny w innych budowlach.
Kruchta	przedsionek kościoła
Nawa	część kościoła przeznaczona dla wiernych
Ornat	wierzchnia szata liturgiczna, zakładana przez kapłana podczas mszy
Prezbiterium	część kościoła przeznaczona dla duchowieństwa, często wydzielona w bryle kościoła
Retabulum	nastawa ołtarzowa na płycie przekrywającej stół ołtarzowy
Wątek wendyjski	układ cegieł w warstwie w ten sposób, że po dwóch ceglach ułożonych wozwórką (długosią) znajdują się cegła ułożona głowką (szerokością). Murowanie w ten sposób, stosowano generalnie do końca XIII wieku, później do końca średnio wiecza stosowano tzw. wątek gotycki czyli układanie cegieł na przemian wozwórką + głowką
Zwornik	element zwierający żebra sklepienne

Wykaz ważniejszych opracowań:

Diecezja Chełmińska, Zarys historyczno-statystyczny, Pelplin 1928
 Diecezja Toruńska, Historia i teraźniejszość t.4 Dekanat Chełmiński; t.3 Dekanat Łasiński, pod red. ks. Kardasza, Toruń 1996
 Katalog zabytków sztuki - Powiat Chełmiński, z. 4, Warszawa 1976
 Kruszelnicka J. - Portret na Ziemi Chełmińskiej, Toruń 1983
 Mroczo T. - Architektura gotycka na Ziemi Chełmińskiej, Warszawa 1980
 Pabian A., Rozynkowski W. - Zamki Krzyżackie na Ziemi Chełmińskiej, Toruń 1997

Redakcja tekstu:
Tomasz Budzyński, Robert Goniała

Zdjęcia:
Anna Kaźmierak (A.K.); Beata Budzyńska (B.B.); Robert Gonja (R.G.);
Wiesław Stępień – archiwum TPDW (W.S.)

Szczególne podziękowania za pomoc w realizacji niniejszej publikacji składamy:

Proboszczom parafii Starogród, Wielkie Czyste, Wabcz, Lisewo, Sarnowo, Mokre oraz pani będącej w posiadaniu klucza do świątyni w Wielkim Węlczu.

Lokalna Grupa Działania „Vistula - Terra Culmensis - Rozwój przez Tradycję”

Z siedzibą w Stolnie, swym zasięgiem, między Chelmnem a Grudziądem obejmuje tereny wiejskich gmin Chelmo, Grudziądz, Lisewo i Stolno, położonych wzdłuż dolnej Wisły w północnej części województwa kujawsko-pomorskiego. Obszar obejmujący ponad 465 km² i zamieszkały przez 26,3 tys. ludzi stanowi znaczącą część dawnej Ziemi Chełmińskiej. Bogactwem naturalnym są położone w Dolinie Dolnej Wisły zasoby, w znacznej części będące w granicach Zespołu Parków Krajobrazowych Chełmińskiego i Nadwiślańskiego. Występują tutaj unikalne gatunki zwierząt i roślin, liczne pomniki przyrody i podlegające ochronie rezerваты. Wartością historyczną związaną z Ziemią Chełmińską są także grodziska, gotyckie kościoły oraz fortyfikacje okalające miasto Grudziądz i Chelmo. Nie brakuje zespołów pałacowo-parkowych, licznych dworów oraz charakterystycznej dla regionu drewnianej zabudowy. Obszar wzbogacają piesze i rowerowe szlaki turystyczne, ścieżki dydaktyczne, gospodarstwa agroturystyczne, oraz planerowie imprezy promujące tradycje kulinarne regionu.

ETAP VI - widok na Łosiowe Góry koło Grudziądza (Fot. W.S.)

ETAP V - brukowana droga w okolicach wsi Wielkie Łniszka (Fot. R.G.)

ETAP IV - Gorzuchowo - dolina rzeki Młynówka (Fot. A.K.)

ETAP III - Wabcz - zespół dworski (Fot. B.B.)

ETAP I - Starogród – Wielkie Czyste - str. 2

ETAP II - Wielkie Czyste – Lisewo - str. 8

ETAP III - Lisewo – Wabcz - str. 12

ETAP IV - Wabcz – Sarnowo - str. 14

ETAP V - Sarnowo – Mokre - str. 18

ETAP VI - Mokre – Wielki Welcz - str. 22

Starogród – Wielkie Czyste

Starogród

Zarys historii miejscowości

Nieprzypadkowo naszą podróż rozpoczynamy od tej miejscowości, niezwykle malowniczo położonej na krawędzi pradoliny Wisły. To właśnie tutaj około 1234 roku dostojnicy Zakonu Krzyżackiego, roztaczali swe wizje nad planami przyszłego miasta stołecznego, którego akt lokacyjny przypieczętowano 28 grudnia 1233 roku. Jak jednak wiadomo, ich wielkie plany zrealizowano, aczkolwiek w zupełnie innym miejscu. Bardzo często w średniowiecznych źródłach obecny Starogród określano mianem Starego Chełmna. O dawnej randze i znaczeniu tej miejscowości przypomina wzgórze zamkowe z wyraźnie zarysowanymi konturami dawnej osady, resztkami fosy oraz wału ziemnego. Wieś po 1479 r. stała się siedzibą starostwa, a od 1505 r. aż do I rozbioru w 1772 r. była ważnym ośrodkiem administracji klucza starogrodzkiego.

Starogród - kościół i góra zamkowa z lotu ptaka (Fot. W.S.)

Do kaplicy zamkowej

rycerze zakonni przywieźli w 1240 roku relikwie głowy św. Barbary, zdobytą w czasie wyprawy do Saratowic, grodu będącego pod władaniem księcia Świętopełka. Odtąd kaplica zamkowa pod wezwaniem św. Barbary stała się miejscem pielgrzymek całej rzeszy pątników. Z bardziej znanych i poświadczonych źródłami pisanymi osobistości przybyłych do świątyni na zamku starogrodzkim byli: król czeski Wacław oraz księżna Małgorzata, żona Wielkiego Księcia Litwy Witolda. W 1454 roku, podczas trwania wojny trzynastoletniej krzyżacy przywieźli relikwie do Malborka.

Historia zamku i kaplicy zamkowej

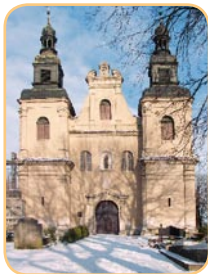
Jak można przypuszczać na przełomie lat 30-tych i 40-tych XIII wieku w miejscu wcześniejszych obwarowań drewniano-ziemnych rozpoczęto

budowę murowanego z cegły zamku z kaplicą. Po latach panowania krzyżackiego i wojsk zaciężnych Bernarda Szumborskiego, zamek w 1505 roku został przekazany biskupom chełmińskim, którzy przebudowali go na okazałą rezydencję. W nielicznych ocalałych źródłach, pochodzących z II połowy XVIII w. znajdujemy opis, w którym kaplica zamkowa przedstawiona jest jako niezwykle przestronna i wysoka budowla z siedmioma wysokimi oknami (zapewne gotyckimi) oraz posadzką wyłożoną flizami i marmurem.

Ponadto znajdowały się tam trzy ołtarze, w tym największy poświęcony był patronce św. Barbary. Niestety, kolejne działania wojenne doprowadziły okazałą budowlę do upadku. Pod koniec XVIII wieku, w czasie, kiedy rządy sprawował biskup Karol Jan Hohenzollern, zrujnowany obiekt został sprzedany i rozebrany.

Kościół p.w. św. Barbary

Nieopodal wzgórza zamkowego, gdy miniemy zabudo-

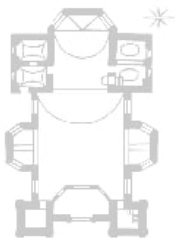
Kościół w Starogrodzie (Fot. A.K.)

wania plebanii z XVIII/XIX w. naszym oczom ukazuje się jeden z najciekawszych kościołów późno barokowych na ziemi chełmińskiej. Budowę obecnej świątyni rozpoczęto w 1754 roku, z fundacji biskupa Wojciecha Leskiego. Przyjmuje się, że obiekt wzniesiono na fundamentach poprzedniej gotyckiej świątyni pod wezwaniem św. Piotra (wzmiankowanej w 1276 r.). Niestety z tego okresu praktycznie nie zachowały się żadne elementy. Praktycznie, ponieważ na pewno zagadkowe jest pochodzenie wczesnogotyckich cegieł umieszczonych w posadzce obecnej nawy głównej i zakrystii. Współczesny kościół p.w. św. Barbary (patronka wcześniejszej

Wnętrze kościoła w Starogrodzie - gotyckie cegły z posadzki (Fot. A.K.)

kaplicy zamkowej) ma trójbocznie zamknięte prezbiterium z przylegającymi prostokątnymi pomieszczeniami oraz nawę główną także na rzucie prostokąta z dobudowanymi kaplicami. Od strony południowej częściowo wbudowane w narożniki fasady stoją dwie kwadratowe wieże zakończone czterodzielnymi, baniastymi hełmami, podkreślając majestatyczność tego obiektu sakralnego.

Pomiędzy wieżami, na ścianie zewnętrznej znajduje się marmurowa płyta erekcyjna z datą 1759, z herbem fundatora, tj. biskupa Wojciecha Leskiego.

Nieco powyżej tablicy erekcyjnej, w zagłębieniu ściany, barokowa rzeźba Chrystusa Dobrego Paster-

Barokowy ołtarz główny w kościele w Starogrodzie (Fot. R.G.)

rza. We wnętrzu widzimy barokowy ołtarz główny z płaskorzeźbą św. Barbary, oraz dwa także barokowe, przedstawiające koronację Najświętszej Marii Panny oraz św. Rocha, Sebastiana i Jerzego, umieszczone w bocznych kaplicach. Na szczególną uwagę zasługuje kamienna płyta nagrobna oraz okazałe epitafium z malowanym portretem fundatora świątyni – biskupa Wojciecha Leskiego, oba zabytki pochodzą z 1758 roku.

Granitowa chrzcielnica z kościoła w Starogrodzie (Fot. A.K.)

Fort III w Małem Czystem (Fot. W.S.)

Przebieg trasy

Po zwiedzaniu obiektu, jedziemy ulicą Kościelną mijając budynek starej karczmy z przełomu XIX/XX w., po drodze skręcamy w ulicę Poprzeczną, zostawiając po lewej stronie budynki dworu z pocz. XIX w. oraz kuźni z XIX/XX w. Przy następnym skrzyżowaniu wybieramy skręt

Rzeźba Chrystusa Dobrego Pasterza - kościół w Starogrodzie (Fot. B.B.)

Epitafium biskupa W. Leskiego - kościół w Starogrodzie (Fot. R.G.)

w lewo w ulicę Dworcową, i tym razem po prawej stronie mijamy polną drogę do schronu amunicyjnego zespołu Twierdzy Chełmno. Powoli opuszczamy tę naprawdę wartą odwiedzenia miejscowość, skręcając w prawo za dawną stacją kolejową Starogród na drogę prowadzącą do miejscowości Brzozowo. Zostawiamy po prawej stronie drogi parterowy budynek dawnej wozowni Twierdzy Chełmno i przemieszczamy się wąską asfaltową drogą do skrzyżowania trasy Chełmno - Unisław. Po przekroczeniu wyżej wymienionego rozstaju dróg, jedziemy prosto, widząc po prawej stronie szkołę a po lewej niewielki cmentarz i kaplicę. Po pewnym czasie następuje zmiana nawierzchni na bruk, który jest dawną drogą forteczną,

Stanowisko baterii polowej w Małym Czystym (Fot. R.G)

stworzoną na potrzeby wojsk obsługujących Twierdzę Chełmno. Przejedźdżamy przez niezwykle malownicze tereny doliny rzeki Fryby (zwanej również Browiną) i cały czas przemieszczając się drogą forteczną docieramy do wsi Zakrzewo. Tutaj skręcamy w prawo w kierunku wsi Małe Czyste, dojeżdżamy trasą o nawierzchni bitumicznej do miejsco-

wości Wielkie Czyste. Po drodze możemy odwiedzić dobrze zachowaną baterię nr 3 (na niewielkim wzniesieniu po lewej stronie) i fort piechoty nr III w Małym Czystym (przy budynku nr 75, skręcamy w polną drogę po prawej stronie).

Rokokowy feretron - kościół Wielkie Czyste (Fot. A.K.)

Wielkie Czyste

Zarys historii miejscowości

Pierwsze wzmianki dotyczące wsi Wielkie Czyste pochodzą z 1266 r. i dotyczą nadania tejże miejscowości klasztorowi Cystersek w Chełmnie przez bliżej niezidentyfikowanych właścicieli Bertolda i Krystynę z Czystego. Potwierdza to dodatkowo biskup chełmiński Werner w 1285 roku. Kolejne źródła historyczne wskazują, że w 1570 roku wieś była własnością sióstr Benedyktynek. Na początku lat dwudziestych ubiegłego stulecia, funkcjonowała urzędowa nazwa miejscowości Duże Czyste, którą następnie w 1922 roku zmieniono na Wielkie Czyste.

Widok ogólny kościoła w Wielkim Czystym (Fot. A.K.)

Kamienne naczynie na wodę święconą
- kościół w Wielkim Czystym (Fot. A.K.)

Wielkie Czyste

Pruski reper na ścianie kościoła w
Wielkim Czystym (Fot. R.G.)

Kościół p.w.
św. Katarzyny

Najprawdopodobniej w II połowie XIII wieku rozpoczęto, a w I połowie XIV wieku dokończono budowę obecnego kościoła parafialnego p.w. św. Katarzyny. Gotycką, orientowaną świątynię usytuowano na niewielkim, wzgórzu pomiędzy dwoma jeziorami. Podstawowym budulcem użytym do wzniesienia budowli były przyciosane kamienie polne układane w warstwy, uzu-

pełniane gruzem ceglanym, w części natomiast jest ona nadbudowana cegłą (kwadratowa wieża, szczyt wschodni). Bardzo burzliwe były w przeszłości dzieje tego obiektu (ograbienie i częściowe zniszczenie przez Szwedów w 1655 r., pożar w 1914 roku) stąd też w zewnętrznej bryle a także wewnątrz kościoła widoczne są ślady różnych zmian i renowacji. Między innymi w 1877 r. świątynia została odrestaurowana w stylu neogotyckim, podwyższono i uzupełniono szkarpy, powiększono okna, nadbudowano gotyckie szczyty wsch. oraz górną kondygnację wieży.

Wnętrze kościoła w Wielkim Czystym (Fot. A.K.)

Kolejne działania budowlane miały miejsce w 1925 roku, kiedy to dobudowano prezbiterium, zakrystię i nakryto wnętrze sklepieniami pozornymi. Większość zabytków znajdujących się w świątyni spłonęło w czasie pożaru 13 maja 1914 roku, z okresu przednowożytnego przetrwały tylko dwa rokokowe feretrony.

Zagłębienie w ścianie świątyni z figurką piety w Wielkim Czystym (Fot. B.B.)

Kościół św. Katarzyny w Wielkim Czystym (Fot. A.K.)

Wielkie Czyste – Lisewo

Ruiny zespołu dworskiego w Wicherze (Fot. A.K.)

Przebieg trasy

Opuszczamy Wielkie Czyste i kierujemy się w stronę widocznej trasy krajowej nr 1, przejeżdżamy na drugą stronę i udajemy się w kierunku wsi Wicherze. Po dojechaniu do wyżej wymienionej miejscowości mijamy po prawej stronie komin dawnej gorzelni oraz pozostałości dawnego okazałego dworu i parku pałacowego

(w chwili obecnej przekształcenia budowlane pałacu osiągnęły swoją kulminację). Na rozwidleniu dróg, obok drewnianego krzyża skręcamy w lewo. Po pewnym czasie widzimy opuszczone budynki fermy hodowlanej i za tymi zabudowaniami wybieramy skręt w prawo i wkrótce dojedziemy do drogi krajowej nr 548.

Gotyckie drzwi do sakramentarium w kościele w Lisewie (Fot. A.K.)

Ks. Jan Dąbrowski, obraz w epitafium z kościoła Lisewie (Fot. A.K.)

Po lewej widzimy zabudowania wsi Cepno, i tutaj jeszcze raz skręcamy w prawo, jadąc przez pewien czas prosto wyżej wspomnianą trasą krajową, by po chwili pożegnać naszą główną drogę, która ostro skręca w lewo, a my udajemy się gruntową utwardzoną trasą ku wsi Tytlewo. Za niewielkim jeziorkiem, przy przydrożnym krzyżu skręcamy w lewo. Dojeżdżamy do centrum wsi i obok czerwonego budynku wybieramy skręt w prawo, następnie polną utwardzoną drogą przemierzamy się do drogi asfaltowej, którą roboczo możemy nazwać Krusin-Bartlewo.

Skręcamy w prawo do miejscowości Bartlewo, mijamy nowożytną kaplicę,

dojeżdżając do kolejnego rozwidlenia dróg, kierujemy się w lewo zgodnie z kierunkowskazem Kornatowo 3. Nie dane nam jednak jest sprawdzenie tej informacji, ponieważ po pozostawieniu w tyle zabudowań wsi Blachta, przejeżdżamy przez przejazd kolejowy i wjeżdżamy na wprost w polną drogę, omijając tym samym zabudowania wsi Kornatowo, docieramy do następnego skrzyżowania i tutaj spotykamy czerwony szlak turystyczny pieszy prowadzący między innymi do zamku w Lipienku. My wybieramy skręt w prawo i przemierzamy się zgodnie z przebiegającym szlakiem czerwonym

podziwiając brzegi jeziora Kornatowskiego docieramy do przydrożnej kapliczki na rozstaju dróg. W tym miejscu skręcamy w lewo, pozostawiając czerwony szlak „odchodzący” w stronę Lipienka. Po przebyciu około 2 km, widzimy pierwsze zabudowania miejscowości Lisewo, następnie skręcamy w prawo, dojeżdżamy do kolejnej, jednej z ciekawszych gotyckich świątyń na naszym szlaku, czyli kościoła p.w. Podwyższenia Krzyża Św. i NMP Śnieżnej.

Ruiny zamku w Lipienku (Fot. R.G.)

Wichorze

Pierwsza wzmianka źródłowa o wsi pochodzi z 1376 roku, od 1570 roku własność szlachecka Osieckowskich, od 1667 roku Koreckich, a w latach 1778-1945 w posiadaniu rodziny von Loga. Właśnie ci ostatni właściciele zbudowali tutaj w 1788 roku murowany z cegły pałac o cechach klasycystycznych. Jest, a właściwie była to budowla parterowa z pięterkiem w poddaszu, znacznie przekształcona w XIX wieku, a na początku XX wieku powiększona o przybudówki. Wart chociaż krótkiej wzmianki jest przypałacowy park XIX-wieczny, z okazami starodrzewiu i sadzawką oraz pozostałościami cmentarzyka rodziny von Loga.

Tytlewo

W 1424 roku pojawił się po raz pierwszy zapis o wsi, jako własności rycerskiej w komturstwie papowskim, w 1570 roku wzmiankowana była jako własność Doroty Dytlewskiej, a od roku 1667 jako własność Macieja Odorowskiego, a od 1789 Szczuki. W miejscowości znajduje się dwór zbudowany z cegły na fundamencie z kamienia, najprawdopodobniej z 1 poł. XIX, gruntownie przebudowany na początku XX wieku. Obok dworku, znajduje się park z nielicznymi okazami starodrzewu.

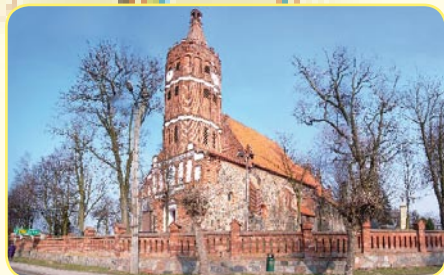
Lisewo

Zarys historii miejscowości

Pierwsze źródła wzmiankują Lisewo w 1293 r. jako wieś czynszową przynależną do istniejącej jeszcze wtedy komturii lipieńskiej. W 1414 roku, Lisewo zostaje zapewne poważnie zniszczone, ponieważ wymienione jest w księdze szkód Zakonu. Od roku 1516 przechodzi pod własność rajcy toruńskiego Hermana Peckow. W latach 1530-1772 wieś wchodzi w skład starostwa lipienieckiego. Po pierwszym rozbiórze Lisewo stało się własnością pruskiego skarbu państwa. W czasie rozbiorów mieszkańcy odznaczyli się wyjątkową aktywnością społeczno – kulturalną, mającą na celu przeciwstawienie się germanizacji. I tak w tej miejscowości, głównie za sprawą aktywnie działającego ks. Stanisława Machorskiego po 1848 r. powstaje sieć bibliotek parafialnych, w 1867 roku powstaje Kółko Rolnicze (mające na celu krzewienie wiedzy rolniczej), a w 1873 powstaje pierwszy w powiecie chełmińskim Bank Ludowy. Po powrocie Pomorza do Polski mieszkańcy Lisewa nadal aktywnie uczestniczą w tworzeniu nowych jednostek administracyjnych i biorą czynny udział w organizacjach patriotycznych i społecznych. Niestety, wielu z nich za tego typu działania zostało bestialsko zamordowanych przez Niemców podczas tzw. "Akcji Bezpośredniej" w lesie paparzyńskim w 1939 roku.

Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego

Prace przy budowie orientowanego, jednonawowego kościoła z prosto zamkniętym prezbiterium, zaczęły się zapewne jeszcze pod koniec XIII wieku. Z tego najstarszego okresu pochodzą mury wzniesione z kamieni polnych, ułożonych warstwowo z użyciem granitu łamanego i gruzu ceglanego, a także ostrosłupowe portale wewnątrz świątyni. Drugi etap rozbudowy, wiąże się z wiekiem XVI w. Wtedy to w latach 1551-1585 z fundacji Stanisława Kostki, wojewody chełmińskiego i starosty lipieńskiego oraz jego syna Jana, kasztelana gdańskiego dobudowano

Kościół w Lisewie (Fot. A.K.)

zachodnią część korpusu wraz z wieżą. Dodać należy, że bardzo charakterystyczna gotycko-renesansowa wieża w dolnej kondygnacji jest prostokątna, w górnych szesnastoboczna, zwieńczona ośmiobocznym murem, ostrosłupowym hełmem, który przechodzi w czworoboczną latarnię z arkadkami, a u podstawy tegoż

Gotycka granitowa chrzcielnica XIV w. - kościół w Lisewie (Fot. A.K.)

Obraz Matki Boskiej Lisewskiej (Fot. A.K.)

Obraz Matki Boskiej z dzieciątkiem

Jest jednym z cenniejszych zabytków znajdujących się w kościele lisewskim. Został namalowany w typie Matki Bożej Śnieżnej-Salus Populi Romani. Pierwowzorem jest wczesnośredniowieczna rzymska ikona Matki Bożej Śnieżnej, znajdująca się w bazylice Santa Maria Maggiore w Rzymie. Obraz lisewski otoczony jest wielką czcią i kultem, czego wyrazem była uroczysta urzędowa koronacja wizerunku 7 października 2003 roku.

Wnętrze kościoła w Lisewie (Fot. A.K.)

obrazem Matki Bożej z Dzieciątkiem (Matka Boża Lisewska) z połowy XVII w. Rokokowy ołtarz główny z połowy XVIII wieku, czy też rokokowo-klasycystyczne epitafium ks. Jana Dąbrowskiego (zm. 1853 r.). Wychodząc z tego ciekawego obiektu sakralnego, jeszcze tylko wsłuchujemy się w dźwięk dzwonów (najstarszy pochodzi z 1560 r.) i ruszamy w dalszą drogę.

Ksiądz Jan Kanty Dąbrowski urodził się w 1791 roku, był członkiem zgromadzenia oo. misjonarzy i proboszczem kościoła w Lisewie. W 1843 r. został biskupem-sufraganem poznańskim. Znana była także jego działalność pisarska, między innymi był autorem różnych artykułów do czasopism. Zasłynął z tego, że będąc proboszczem w Lisewie podczas wielkiej epidemii cholery w 1831 r. nie zważając na niebezpieczeństwo opiekował się chorymi, ratując wielu z nich życie. Wdzięczni parafianie ufundowali mu po jego śmierci, epitafium w miejscowym kościele.

helmu, możemy podziwiać attykę z krenelażem. Jako ciekawostkę można dodać, że w górnej kondygnacji wieży zachowały się cegły z podpisami tajemniczych mistrzów murarskich np. „Joan Busadzii 1585” czy też „Alb. Mal. 1624”. We wnętrzu świątyni znajdziemy reprezentatywne wyposażenie od średniowiecza po czasy nowożytne: gotyką granitową chrzcielnicą z XIII/XIV wieku, gotycki trójramienny świecznik, manierystyczne, pochodzące z 1571 roku stiukowe epitafium rodziny Kostków, dwa barokowe boczne ołtarze (ok. 1700) w tym jeden z

Wnętrze wieży kościelnej, kościół w Lisewie (Fot. R.G.)

Epitafium Kostków, kościół w Lisewie (Fot. A.K.)

Lisewo - Wabcz

Przebieg trasy

Opuszczając kościół w Lisewie, wracamy w stronę dobrze znanego nam już skrzyżowania i skręcamy w prawo, zgodnie z kierunkowskazem drogowym Malankowo. Będąc już w centrum wsi Malankowo, skręcamy na skrzyżowaniu z przydrożną figurką w lewo, na drogę prowadzącą do miejscowości o wdzięcznej nazwie Pniewite, po czym przejeżdżamy przez tory kolejowe linii Toruń – Malbork. Wybieramy drogę „uciekającą” lekko w lewo, mijamy budynek przedszkola, a w dalszej kolejności drogą gruntową wzdłuż jeziora Pniewite udajemy się w kierunku miejscowości Linowiec. Tutaj kierujemy się, wyjeżdżając na drogę asfaltową w prawo, by po chwili skręcić w lewo. Po przejechaniu niecałych 3 km, podziwiając malownicze tereny, docieramy do zabudowań należących administracyjnie do wsi Wabcz.

Wabcz - zespół dworski (Fot. B.B.)

Zespół dworski w Wabczu, w skład którego wchodzi: pałac, dawny spichlerz, gorzelnia, dawna szkoła oraz okazały park należy do jednych z najciekawszych takich zespołów w tym regionie. Większość budynków pochodzi z połowy XIX wieku, kiedy to Elżbieta Cecylia Wilkxycka po śmierci męża w 1848 roku, postanowiła odnowić siedzibę, a także dobudować nowe obiekty w stylu późno klasycystycznym. Ciekawie prezentuje się także park przypałacowy z około poł. XIX wieku na śladach założenia geometrycznego z XVIII wieku.

Wabcz

Zarys historii miejscowości

Jak wykazały badania archeologiczne wcześnieńśredniowiecznego grodziska w Wabczu, pierwszą fazę osadnictwa datuje się już na drugą połowę X wieku. Natomiast w źródłach pisanych Wabcz po raz pierwszy występuje w 1222 roku (tzw. przywilej łowicki wydany przez księcia Konrada Mazowieckiego i nadający kilka wsi i grodów biskupowi Chrystianowi). Następnie w 1288 roku mistrz krajowy Zakonu

Kościół nocą w Lisewie (Fot. R.G.)

Meinhardt z Querfurtu wznawia przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim. Kolejnymi właścicielami wsi byli: od 1516 r. Hugon z Smoląga, 1570-1667 r. Wapczyńscy, około 1706 r. Konojadzcy, 1789 r. Działowscy, około 1848 r. Wilkxycy, od 1874 r. Kobyłańscy. W 1886 roku majątek wykupuje Kazimierz Ślaski i w rękach tej rodziny pozostaje on do końca II wojny w 1945 roku.

Kościół św. Bartłomieja i św. Anny (po 1945 roku)

Pierwsza wzmianka o świątyni pochodzi z 1288 r., i zapewne w tym czasie trwały prace przy budowie korpusu głównego. Szeroko zakrojone roboty budowlane były prowadzone jeszcze w pierwszej połowie XIV wieku. Na ten czas datuje się bowiem poszerzenie prezbiterium oraz budowę zbliżonej do kwadratu wieży z kruchtą w przyziemiu. Położony

Święty Piotr - detal z ołtarza około przełomu XVI i XVII wieku z kościoła w Wabczu (Fot. A.K.)

Wnętrze kościoła w Wabczu (Fot. A.K.)

Gotycka świątynia - Wabczu (Fot. B.B.)

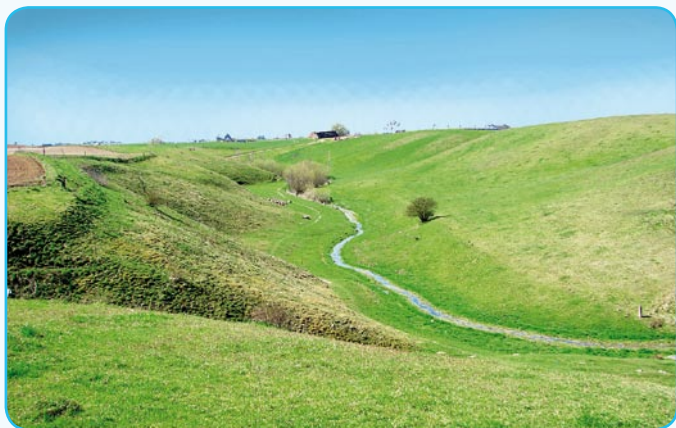
na niewielkim wzgórzu, gotycki, orientowany kościół wzniesiony jest jak wszystkie dotychczasowo omówione obiekty z kamienia polnego kładzionego warstwami, z dodatkiem łamanego granitu i gruzu ceglanego. Szczyty i górne kondygnacje wieży zbudowano już z cegły w układzie gotyckim. Z gotyckich elementów architektonicznych na uwagę zasługują portale wykonane z formowanej cegły na przełomie XIII/XIV w.: prowadzący do zakrystii jest ostrołukowy, trójskokowy oraz w kruchcie pod wieżą ostrołukowy, czterouskokowy. W 1706 roku z fundacji Konojadzkiej, została dobudowana kaplica św. Anny. W późniejszych latach odnotowuje się liczne remonty i renowacje. I tak w latach 1835-40 zrekonstruowano między innymi czworoboczny, ceglany helm wieży. Pod koniec XIX wieku (około 1895 roku) prawdopodobnie wykonano wszystkie sklepienia po-
zorne wewnątrz świątyni.

Wyposażenie wnętrza jest w przeważającej części rokokowe (ołtarze boczne, ambona, konfesjonał). Ołtarz główny barokowy, architektoniczny ze skróconymi kolumnami i rzezbami świętych Jana Chrzciciela i Jana Nepomucena oraz aniołów i św. Kazimierza Królewicza w zwieńczeniu. W części centralnej, czy też w retabulum - jak kto woli - znajduje się gotycka rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem z 1380 roku, z kręgu stylowego Madonn na lwie. W górnej kondygnacji natomiast możemy podziwiać obraz Przemienienia Pańskiego.

Gotycka rzeźba Matki Boskiej z dzieciątkiem - kościół w Wabczu (Fot. B.B.)

Wabcz - Sarnowo

Gorzuchowo - dolina rzeki Młynówki (Fot. A.K.)

Przebieg trasy

Opuszczamy zwiedzany obiekt, kierujemy się drogą krajową nr 55 w stronę Grudziądza i po przebyciu około 400 metrów, nasz szlak skręca na szosę prowadzącą do wsi Obory. Tuż przejeżdżając na wprost skrzyżowanie, dojeżdżamy do miejscowości Robako-

wo. Po dotarciu do rozwidlenia dróg możemy wybrać dwa warianty przebycia trasy, której celem będzie wieś Sarnowo. Prostszy, wygodniejszy, ale mniej ciekawym sposobem jest wyciągnięcie wniosków z przeczytania napisu na drogowskimie Sarnowo 2 km. My jednak proponujemy skręcić na skrzyżowaniu w prawo i po przejechaniu zabudowań wsi Robakowo i miejscowej mleczarni wjechać do doliny rzeczki Młynówki we wsi Gorzuchowo.

Przy kapliczce z 1938 roku przedstawiającej męczeństwo św. Andrzeja Boboli udajemy się po gruntowej nawierzchni w lewo.

Sarnowo - tablica grobowa z mauzoleum rodziny Działowskich (Fot. A.K.)

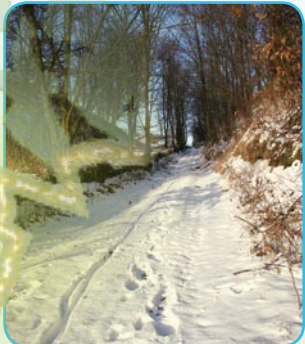
Krzyż przy kapliczce na Górze św. Jana - okolice Sarnowa (Fot. R.G.)

Na niewielkim wzniesieniu, także po lewej stronie znajdują się zabudowania dawnego, przedwojennego folwarku generała Józefa Hallera (stan budynków daleki jest od ideału, trzeba mocno „nadwyreżać” umysł, aby sobie wyobrazić dobrze prosperujące gospodarstwo generała). Daleka od ideału jest także nasza dalsza trasa, którą jednak można przebyć

pieszo lub rowerem. Po pewnym czasie naszym oczom ukazuje się wzgórze z widocznym z daleka krzyżem i niewielką grołą z figurą N. Marii Panny. To okoliczne miejsce kultu, zwane górą św. Jana, a fundatorem figury i kaplicy w 1933 roku, był wyżej wspomniany generał Haller. Wzniesienie jest także znakomitym punktem widokowym na pobliską okolicę i meandrującą rzeczkę. Opuszczamy jednak już to miejsce i mijając po drodze niewielkie jeziora docieramy do wsi Sarnowo.

Kościół w Wabczu - okazały, gotycki portal (Fot. R.G.)

Zimowa sceneria drogi z Gorzuchowa do Sarnowa (Fot. R.G.)

Sarnowo

Zarys historii miejscowości

Po raz pierwszy w dokumentach źródłowych Sarnowo pojawia się w 1340 roku, jednak jeszcze w czasach, nazwijmy to przed krzyżackich istniał tutaj gród wczesno-średniowieczny. Koliste grodzisko ze śladami wału ziemnego znajduje się na południe od kościoła, na skraju doliny rzeki Młynówka. Około 1438 roku miejscowość była własnością Zakonu Krzyżackiego. Około 1570 roku pojawia się wzmianka, że wieś była własnością rodu Gołuchowskich, prawdopodobnie w posiadaniu tej rodziny miejscowość pozostawała do początków XVIII wieku. W latach międzywojennych z tą miejscowością silnie związany był generał Józef Haller, między innymi ufundował wotywną wieczną lampę, znajdującą się w prezbiterium obecnego kościoła.

Kościół w Sarnowie (Fot. B.B.)

Kościół p.w. św. Marcina Biskupa z Tours

Świątynia została wzniesiona na przełomie XIII/XIV wieku w stylu gotyckim, orientowana, budowana z kamienia polnego przekładanego warstwami z gruzem ceglany i granitem

łamanym. W górnych partiach i na szczycie nadbudowana ceglą. Nawa główna prostokątna z prezbiterium zamkniętym trójbocznie. Do prezbiterium przylega zakrystia z XIV wieku. Jak w przypadku innych kościołów wiejskich, tak i tego w Sarnowie nie oszczędzono w czasie wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660. Pod koniec XIX wieku świątynia została gruntownie odnowiona w stylu neogotyckim. Z tego okresu pochodzi kaplica dobudowana od północnej strony oraz kaplica grobowa rodziny Działowskich, wzniesiona od strony południowej.

Sklepienie prezbiterium - kościół w Sarnowie (Fot. A.K.)

Wieczna lampa, dar gen. Józefa Hallera - kościół w Sarnowie (Fot. A.K.)

Niestety w 1938 roku świątynię nawiedził pożar, powodując dotkliwe straty, zwłaszcza jeżeli chodzi o wyposażenie wnętrza. W czasie gruntownego remontu w 1939 roku zrekonstruowano sklepienie gwiazdowe w prezbiterium oraz zachodni szczyt kościoła. Ocalały z pożaru natomiast rokokowe feretrony z XVIII wieku z obrazami dwustronnymi.

Kaplica grobowa rodziny Dziółkowskich w Sarnowie (Fot. B.B.)

Tablica pamiątkowa w grobowcu rodziny Dziółkowskich w Sarnowie (Fot. A.K.)

Sarnowo - Mokre

Brukowana droga w okolicach wsi Wielkie Lniska (Fot. R.G.)

Przebieg trasy

Ruszamy na najdłuższy odcinek naszego szlaku. Za kapliczką poświęconą św. Florianowi skręcamy na drogę z kierunkowskazem Wałdowo 3 km. Po przejechaniu wskazanej odległości i przejeździe kolejowego dojeżdżamy do skrzyżowania ze znakiem rondo!. Wybieramy kierunek na Białą Górę, mijamy ostatnie zabudowania wsi Wałdowo i następuje zmiana nawierzchni na utwardzoną drogę gruntową. Teraz poruszamy się wśród coraz wyższych drzew, niewielkiego lasu.

Na kolejnym rozwidleniu dróg wybieramy tę, skręcającą lekko w prawo, dojeżdżamy do niewielkiej miejscowości Daszkowo, w której znajdują się zabudowania starego młyna. Po przejechaniu około 1 km docieramy do skrzyżowania w Turznicach i koło dawnej szkoły nasz trakt skręca w prawo, wjeżdżamy jednocześnie na trasę czerwonego szlaku prowadzącego do Radzyna. Jednak szlak wyznaczony przez nas odbija w lewo w stronę miejscowości Marusza. Tutaj strudzony wędrowiec może zregenerować siły w kompleksie solankowym

i SPA (pod warunkiem że zjedziemy z trasy). Wypoczęci, ruszamy w dalszą trasę, dojeżdżamy do skrzyżowania z widoczną tablicą Grudziądz i odbijamy w prawo, dojeżdżając do wsi Węgrowo, dalej kierujemy się na Wielkie Lniska. Wkrótce po przejechaniu przejazdu kolejowego, po prawej stronie widzimy Wielką Księżą Górę (znajduje się tam Fort Wielkiej Księżej Góry, obecnie teren prywatny), a po chwili skręcamy w prawo na Wielkie Lniska. Nie dane nam jest dojechać do tej miejscowości, ponieważ szlak naszej marszruty odbija w lewo, wzdłuż Małej Księżej Góry (znajduje się tam Fort Małej Księżej Góry). Jedziemy teraz już prosto, granicą lasu i docieramy do ulicy Szarotkowej w granicach administracyjnych Grudziądza. Przejeżdżamy mostek i czeka nasz skręt w prawo, mijamy most na rzece Osa i skręcamy w lewo, kierując się na Białochowo. Po przejechaniu wiaduktu kolejowego i mniej więcej kilometrowego odcinka przy słupku granicznym

Niemiecki schron z 1944 w okolicach Maruszy (Fot. A.K.)

Fort Wielkiej Księżej Góry - kompleks obronny powstały w latach 1890-1896, w skład którego wchodziły: schrony piechoty, schron sanitarny, pancerna bateria haubic 150 mm, bateria ziemna dla 6 armat 120 mm, 6 wartowni, sieć drutu kolczastego i krata forteczna. Wartość bojową fortyfikacji sprawdzono w czasie wojny obronnej w 1939 roku. Podczas II wojny światowej Niemcy przetrzymywali tutaj mieszkańców okolicznych miejscowości, a także powstańców warszawskich, przetransportowanych z obozu przejściowego w Maruszy.

202 nasz szlak odbija w lewo. Przemierzamy się wąską asfaltową drogą, mijając podgrudziądzkie lotnisko we wsi Lisie Kąty i dojeżdżamy do trasy krajowej nr 55.

Przekroczwszy ją skręcamy w prawo i pomiędzy budynkami wsi Mokre (po lewej stronie widoczny poewangelicki kościół p.w. Miłosierdzia Bożego) docieramy do następnego celu na naszym szlaku, którym jest gotycki kościół p.w. Wniebowzięcia NMP.

Fort Małej Księżej Góry – kompleks obronny wzniesiony pomiędzy 1892 - 1898 r. w jego skład wchodziły: 2 schrony piechoty, schron baterii ziemnej dla 6 dział 90 mm, 4 wartownie, a także 4 betonowe stanowiska dla przewoźnych armat 53 mm.

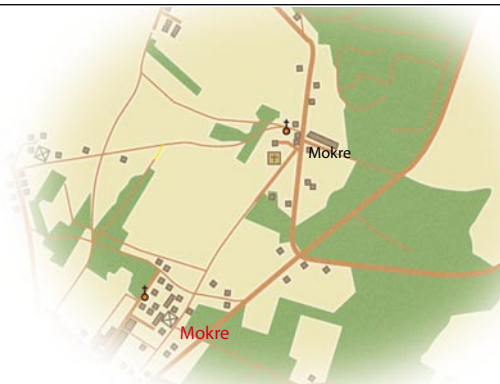
Źródła solankowe w Maruszy składem chemicznym odpowiadają źródłom z Ciechocinka. Temperatura wynosi 44 °C, a wydajność złoża określono na 35 m³/h.

Mokre

Barokowa monstrancja
- kościół w Mokrem (Fot. A.K.)

Zarys historii miejscowości

Wieś Mokre położona jest na granicy historycznej ziemi chełmińskiej i Pomezanii. Nieistniejący dokument lokujący tę miejscowość, został potwierdzony w 1324 roku przez komtura grudziądzkiego Siegharda von Schwarzburg. Od formalnego początku wsi była własnością Zakonu Krzyżackiego (komturstwo grudziądzkie). W średniowieczu parafia w Mokrem należała do diecezji pomezkańskiej. W wyniku rozwoju reformacji zanikła diecezja pomezkańska i już w XVI w. parafia weszła w skład diecezji chełmińskiej. Po 1466 roku wieś Mokre wchodzi w skład starostwa grudziądzkiego. W 1628 r. wzmiankowano całkowite zniszczenie wsi przez szwedzkie wojska Gustawa Adolfa. Także podczas kolejnego najazdu szwedzkiego w latach 1655-1660 wzmiankowane jest zniszczenie wsi. W 1895 roku wzniesiono kościół ewangelicki, który od 1984 r. jest kościołem filialnym parafii katolickiej w Mokrem. Jesienią 1939 roku w pobliskich lasach Niemcy, rozstrzelali 24 mieszkańców Mokrego (wśród zamordowanych był ks. F. Kędzierski, a proboszcza księdza Aleksandra Pronobisa więziono w różnych obozach do końca wojny).

Gotycki kościół nocą
w Mokrem (Fot. R.G.)

Obraz Matki Boskiej Mokrzeńskiej
w Mokrem (Fot. A.K.)

Wnętrze kościoła w Mokrem (Fot. A.K.)

Kościół p.w. Wniebowzięcia N.P. Marii

Budowę gotyckiej, oriento-
wanej świątyni w Mokrem
rozpoczęto na początku
XIV wieku. W odróżnieniu
od wcześniej opisanych
obiektów sakralnych, jest
ona murowana z cegły
w układzie wendyjskim,
a w szczytach i wieży
mieszanym. Obiekt salowy,
na rzucie prostokąta z
zakrystią od pn., kruchtą
od pd., i kwadratową, trój-
kondygnacyjną wieżą od
zachodu. Szczyt wschodni
pierwotnie schodkowy,
częściowo przekształcony
w XVII wieku. Ściany
obiega fryz opaskowy.
We wnętrzu sklepienia
kolebkowe i pozornie
kolebkowe oraz gotyckie
portale ostrołukowe. Kościół
przeżywał ciężkie chwile w
1628 roku, kiedy to został
spalony przez Szwedów i
dopiero w latach 1641-1650
został odbudowany. Ołtarz
główny, wczesnobarokowy
z połowy XVII wieku, z

Renesansowa ambona z kościoła w Mokrem (Fot. A.K.)

obrazem koronacji Marii
Panny, ołtarz boczny z XVIII
wieku, pochodzący z
kościola Jezuitów w
Grudziądzu. Na ścianie
północnej świątyni możemy
zobaczyć niezwyklej urody
gotycką rzeźbę św. Anny z
Marią na kolanach, z prze-
łomu XIV/XV wieku. Bardzo
ciekawymi zabytkami są
też: późnorenesansowa
ambona, ufundowana w
1650 roku przez chłopów
z Zakurzewa, barokowa
monstrancja z końca XVII
wieku, barokowy konfe-
sjonał z 1684 roku przez
chłopów z Zakurzewa,
barokowa monstrancja z
końca XVII wieku, baroko-
wy konfesjonał z 1684 roku.

Gotycka rzeźba św. Anny z Marią na kolanach - kościół w Mokrem (Fot. A.K.)

Obraz Matki Bożej Mok- rzańskiej

Został подарowany świątyni
przy okazji remontu w 1650,
przez rodzinę Białochowskich.
Wzmianki w kronice świadczą
o tym, że do Mokrego przyby-
wały całe rzesze pielgrzymów,
prosząc szczególnie o
uzdrowienie oczu. Po dziś
dzień można podziwiać wota
dziękczynne, które zostawiano
w podzięce za uzdrowienie.

Mokre - Wielki Wełcz

Widok na dolinę Wisły i Łosiowe Góry koło Grudziądza (Fot. W.S.)

Opis trasy

Opuszczając sanktuarium, w cieniu rozłożystej lipy (pomnik przyrody) przygotowujemy się do ostatniego i najkrótszego etapu naszej trasy. Od kościoła w Mokrem jedziemy cały czas asfaltową drogą, po prawej stronie mijamy leśniczkę i rozpoczynającą się tutaj ścieżkę przyrodniczo-leśną Białochowo. Mijamy po drodze podjazd do wsi Leśniewo, malownicze

rozlewisko i docieramy do skrzyżowania dróg, na którym skręcamy w prawo, zgodnie z międzynarodowym zielonym szlakiem R1. Cały czas poruszamy się po terenach o bardzo ciekawym i urozmaiconym krajobrazie, z lewej strony mijamy Góry Łosiowe.

Góry Łosiowe

Zalesiona wysoczyzna morenowa, najwyższe wzniesienie osiąga 88 m n.p.m. Przy dobrej widoczności widać z nich Grudziądz i Kwidzyn.

Po przebyciu około trzech kilometrów od skrzyżowania widzimy zabudowania wsi Wielki Wełcz a w niej bryłę ostatniego z odwiedzanych przez nas kościołów. Znajdujemy się na kresach Ziemi Chełmińskiej i jest to zarazem kres naszej wycieczki.

Droga na Łosiowe Góry (Fot. R.G.)

Wielki Węlcz

Zarys historii miejscowości

Wieś była w średnio-wieczu własnością krzyżacką i wchodziła w skład komturii grudziądzkiej. Wzmiankowana w 1294 roku jako Woltschicz, graniczyła wtedy z dobrami biskupa pomiezańskiego. W 1434 roku wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego Paweł von Russdorf odnowił przywilej lokacyjny dla miejscowości. Po traktacie toruńskim w 1466 roku wieś wróciła pod panowanie króla polskiego i znalazła się w granicach starostwa grudziądzkiego.

Kościół p.w. św. Jana Chrzciciela

Pierwsza wzmianka o świątyni pochodzi z 1300 roku. Gotycki, salowy, murywany z cegły, otynkowany kościółek w czasie swej

burzliwej historii, przechodził wiele remontów w tym gruntowną renowację, która miała miejsce w 1737 roku. W wyniku tego zatarty się cechy stylowe obiektu, ale być może przez to, a także przez nietypową bryłę intryguje nie tylko zwiedzających. Szczyt wschodni wzniesiony został w konstrukcji szkieletowej.

Wielki Węlcz

Wielki Węlcz

Gotycka misa chrzcielnicy w Kościele w Wielkim Węlczu (Fot. A.K.)

Zakrzewo

Sąrašy Rytel

Mokre

Parsk

Nowe Miśce

Świerkocin

Kościół w Wielkim Węlczu (Fot. R.G.)

We wnętrzu widzimy barokowy ołtarz i ambonę z 1737 roku, konfesjonał i dwie barokowe ławy z 1 połowy XVIII wieku oraz barokową rzeźbą Chrystusa Zmartwychwstałego. Najstarszym zabytkiem jest jednak gotycka granitowa chrzcielnica.

Wnętrze kościoła w Wielkim Węlczu (Fot. A.K.)

Barokowy ołtarz główny - kościół w Wielkim Węlczu (Fot. A.K.)

Barokowa rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego - kościół w Wielkim Węlczu (Fot. A.K.)